

Original Article

New Reflections on the Life and Works of Haji Lotf-Ali Beg Azar Bigdeli and His Family

Elham Payandeh Jazi¹

Saeid Shafieion²

1. Introduction

Haji Lotf-Ali Beg Azar Bigdeli (1134-1195 AH/1721-1781 CE) stands as a pivotal figure in the literary history of 18th century Iran. His significance extends beyond his poetic artistry to encompass his role as a literary trendsetter and directional force in the literary transformations of his era, particularly in promoting the "Bazgasht" (Return) movement and critiquing the "Sabk-e Hindi" (Indian Style). Haji Lotf-Ali Beg Azar's critical judgments, such as his explicit criticism of Sa'eb Tabrizi and Kalim Kashani while praising poets like Sa'di and Hafez, reveal his strategic positioning within the literary debates of his time. This article critically re-examines Haji Lotf-Ali Beg Azar Bigdeli's place in the history of Persian literary criticism through a dual focus on his biographical context and his magnum opus, *Atashkadeh*.

2. Literature Review

Previous scholarship on Haji Lotf-Ali Beg Azar Bigdeli has primarily focused on his poetic output or provided introductory overviews of his biographical dictionary. Gholamhossein Bigdeli's genealogical research established foundational information about the Bigdeli tribe, while Mir Hashem Mohaddes and Mohsen Zaker al-Hosseini have contributed to textual studies of *Atashkadeh*. However, a systematic

1 .PhD Candidate of Persian Language and Literature, University of Isfahan, Isfahan, Iran; email: e.payandeh@ltr.ui.ac.ir

2. Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, University of Isfahan, Isfahan, Iran; email of the corresponding author: saeid.shafieion@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0001-5647-9266>

 <https://orcid.org/0000-0001-5647-9266>

 <https://doi.org/10.48308/hlit.2026.241701.1434>

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

analysis of *Atashkadeh* as a theoretical document of the Return movement, combined with a reconstruction of Haji Lotf-Ali Beg Azar's biography within its social and political context, remains underdeveloped. This article addresses this gap by critically examining primary sources and correcting certain misconceptions in existing scholarship regarding Haji Lotf-Ali Beg Azar's life and critical positions.

3. Methodology

This research employs a library-based documentary methodology, relying primarily on contemporary sources and biographical dictionaries, with *Atashkadeh* serving as the central text. Two parallel approaches guide the investigation: First, a content analysis and critical examination of *Atashkadeh* using a text-centered approach and intertextual comparison to extract the author's explicit positions regarding the Indian Style and the standards of classical poets. Second, a biographical reconstruction of Haji Lotf-Ali Beg Azar Bigdeli's life to clarify the lineage and position of the Bigdeli tribe in Iran's political and cultural history, including Haji Lotf-Ali Beg Azar's bureaucratic career, travels, captivity, and cultural networks such as the "Anjoman-e Moshtaq" literary circle.

4. Discussion

The findings demonstrate that while *Atashkadeh* incorporates material from earlier sources in certain sections, its significance lies in Haji Lotf-Ali Beg Azar's explicit critical judgments, selective inclusion of contemporary evidence, and promotional tone. The work functions both as a theoretical document of the Return movement and as a practical instrument for redefining literary standards and advancing this literary current. Haji Lotf-Ali Beg Azar's strategic evaluations, such as his preference for Saadi's clarity over Sa'eb's complexity, reveal his agenda to redirect Persian poetry toward classical models.

Haji Lotf-Ali Beg Azar Bigdeli's critical methodology in *Atashkadeh* represents a deliberate intervention in the literary landscape of 18th-century Iran. His explicit condemnation of Sa'eb Tabrizi, whom he describes as having initiated an "undesirable new method" that led to the decline of poetry, illustrates his commitment to re-establishing classical standards. Haji Lotf-Ali Beg Azar argues that Sa'eb's popularity resulted not from poetic merit but from "his personal perfections" or "the arrangement of stars", revealing his skepticism toward contemporary poetic tastes. Similarly, his assessment of Kalim Kashani attributes the poet's acceptance to "the compassion of Emperor Shah Jahan" rather than intrinsic literary value.

The structural organization of *Atashkadeh* further demonstrates Haji Lotf-Ali Beg Azar's critical agenda. By selectively including contemporary poets who adhered to classical models while marginalizing proponents of the Indian Style, he constructs a literary canon that aligns with Return principles. His biographical entries often include evaluative commentary that explicitly contrasts modern deviations with classical excellence, creating what the article terms a "theoretical document" of the Return movement.

Haji Lotf-Ali Beg Azar's personal biography provides crucial context for understanding his critical positions. As a member of the Bigdeli tribe with historical connections to the Safavid court, his family's bureaucratic traditions and tribal affiliations influenced his literary perspectives. His travels, including his captivity following the fall of Isfahan, exposed him to diverse literary circles and regional poetic traditions. His participation in the Anjoman-e Moshtaq, a literary society that included prominent figures like Hatef Esfahani, facilitated intellectual exchanges that shaped his critical criteria. The article emphasizes that Haji

Lotf-Ali Beg Azar's critical judgments emerged not in isolation but through these network interactions and social engagements.

5. Conclusion

This research demonstrates that Haji Lotf-Ali Beg Azar Bigdeli's *Atashkadeh* operates on multiple levels: as a biographical reference work, a manifesto of literary reform, and a document reflecting the social networks of 18th century Iranian literati. The dual methodology employed in this article—combining textual analysis of *Atashkadeh* with biographical reconstruction—reveals the interconnectedness of literary theory and social context in shaping critical discourse.

The article's original contributions include several specific corrections to existing scholarship: First, it rectifies certain genealogical claims about the Bigdeli tribe's origins and historical trajectory. Second, it provides more precise documentation of Haji Lotf-Ali Beg Azar's bureaucratic appointments and literary activities. Third, it offers a systematic analysis of how Haji Lotf-Ali Beg Azar's critical judgments in *Atashkadeh* function as practical instruments for promoting the Return movement, beyond their theoretical significance.

Future research directions suggested by this study include comparative analysis of *Atashkadeh* with other biographical dictionaries of the period, investigation of the reception history of Haji Lotf-Ali Beg Azar's critical judgments among later literary historians, and exploration of how tribal affiliations continued to influence literary production in subsequent generations. The methodological approach developed here—integrating critical dictionary analysis with contextual biography—offers a model for studying other literary figures whose work bridges theoretical criticism and practical literary reform.

Ultimately, this article argues that understanding literary movements like the Return requires attention to both the explicit theoretical statements found in critical works and the social, political, and biographical contexts that shape those statements. Haji Lotf-Ali Beg Azar Bigdeli emerges not merely as a poet or critic but as a cultural intermediary whose work reflects and seeks to direct the complex literary transformations of his historical moment.

Keywords: Azar Bigdeli, *Atashkadeh*, Return movement, Indian style, tazkira writing, biography writing

دوفصلنامه تاریخ ادبیات

دوره ۱۹، شماره ۱، (پیاپی ۹۰ / ۱) بهار و تابستان ۱۴۰۵

مقاله علمی - پژوهشی

صفحه ۱۵۶ تا ۱۷۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۱۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۲۷

تأملاتی تازه در احوال و آثار حاجی لطف‌علی بیگ آذر بیگدلی و خاندان او

الهام پاینده جزی^۱

سعید شفیعیون^۲

چکیده

لطف‌علی بیگ آذر بیگدلی (۱۱۳۴-۱۱۹۵)، شاعر، تذکره‌نویس و منتقد ادبی قرن دوازدهم هجری، از آن چهره‌هایی است که اهمیتش بیش از آنکه صرفاً در هنرپردازی او باشد، در جریان‌سازی و جهت‌بخشی به تحولات ادبی آن عصر است؛ از این‌رو موضوعی محوری برای پژوهش‌های زندگی‌نامه‌ای به شمار می‌آید. این مقاله به روش کتابخانه‌ای و اسنادی با تکیه بر منابع عصری و تذکره‌ای - به‌ویژه تذکره آتشکده - دو رهیافت موازی را به کار می‌گیرد: نخست تحلیل محتوایی و انتقادی آتشکده (با رویکرد متن‌محور و مقایسه بین‌متنی) به‌منظور تبیین مواضع صریح مولف درباره سبک‌هندی و معیارهای قدما؛ دوم بازسازی زندگی‌نامه‌ای آذر برای روشن کردن نسب و موقعیت طایفه بیگدلی در تاریخ سیاسی و فرهنگی ایران، سوابق دیوانی، سفرها و اسارت‌ها و شبکه‌های فرهنگی او از جمله انجمن مشتاق. یافته‌ها آشکار می‌سازند که هرچند آتشکده در بخش‌هایی، از منابع پیشین اقتباس کرده‌است، اما به واسطه دآوری‌های صریح، گزینش شواهد معاصر و لحن تنقیدی و تبلیغی مولف، هم به مثابه سند نظری و هم به مثابه ابزار عملی در بازتبیین

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران. e.payandeh@ltr.ui.ac.ir

۲. دانشیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران (نویسنده مسئول). saeid.shafieioun@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0001-5647-9266>

 <https://orcid.org/0000-0001-5647-9266>

 <https://doi.org/10.48308/hlit.2026.241701.1434>

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

معیارها و پیشبرد مکتب بازگشت عمل کرده است. از سوی دیگر بازخوانی زیست‌نامه‌ای نشان می‌دهد که گرایش‌های انتقادی و گزینشی آذر نه صرفاً محصول ذوق شخصی، بلکه محصول پیوستگی‌های اجتماعی، تعلقات طایفه‌ای و وابستگی‌های شبکه‌ای او نیز بوده است. در خاتمه استدلال می‌شود که برای بازنمایی درست و دقیق‌تر تحولات ادبی آن دوره ضروری است روش‌های تذکره‌خوانی انتقادی و زندگی‌نامه‌نگاری همراه و تلفیق شوند تا هم کارکردهای نظری تذکره‌ها و هم زمینه‌های اجتماعی و سیاسی شکل‌گیری نقد ادبی بازشناسی گردد. از نکات برجسته روشنگرانه‌ای که برای اول بار در این مقاله آمده است، می‌توان به تصحیح اقوال منابع متنی و تحقیقات معاصران اشاره کرد که در بخش مقدمه؛ یعنی پیشینه تحقیق و نقد منابع آمده است. از دیگر موارد تازه‌یاب این مقاله تدقیقاتی در خصوص جزئیات زندگی شخصی وی و خاندان او از آغاز حضور تاریخی آنان تا نزدیک به زمان ماست و نیز بیان مستند پسند و داوری آذر به عنوان مبلغ جریان‌ساز مکتب بازگشت بر اساس مهم‌ترین اثر وی؛ یعنی تذکره آتشکده است.

کلیدواژه‌ها: آذر بیگدلی، آتشکده، مکتب بازگشت، سبک هندی، تذکره‌نویسی، زندگی‌نامه‌نگاری

۱. مقدمه

در میان شخصیت‌های ادبی تاریخ ادبیات، برخی اهمیت‌شان بیشتر از آنکه متکی به هنرپردازی صرف باشد، ناشی از نقش جریان‌سازی‌شان است. اینان با هدف تغییر مسیر رایج ادبیات زمانه، می‌کوشند دیگران را با نظرات خود همراه سازند و از همین رو حتی در عرصه خلق و ابداع نیز به تبیین نظریات خود می‌پردازند. البته این افراد مولود زمانه خودند و هنرشان غالباً در جدی کردن و جهت‌بخشی به خرده تلاش‌های معاصران تبلور می‌یابد. از آنجاکه سخنوران عهد قدیم، مبانی نظری سبکی و بلاغی خود را به صراحت بیان نکرده‌اند، یکی از مسائل محوری در بررسی تحولات ادبی، یافتن قرائنی است که از طریق بررسی احوالات، مکاتبات و تألیفات جریان‌سازان و تحول‌خواهان به دست آید.

تذکره‌های ادبی اصیل و انتقادی شاید مهم‌ترین منبع برای ظهور و بروز نظرات قدما در باب جریان‌ات ادبی و شاخصه‌های شعر و ادب باشد. تذکره آتشکده آذربیدلی با وجود متأخر بودن و نیز اتکا به تذکره‌های عمومی پیش از خود، خصوصاً خلاصه‌الاشعار تقی کاشی، نظر به اینکه مربوط به جنبش ادبی موسوم به بازگشت است و مؤلفش هم در کم و کیف گزینش‌هایش از شاعران و اشعارشان و هم در بیان نظرات صریح انتقادی‌اش کاملاً در مقام مروج اندیشه این جریان ادبی رفتار کرده است، منبعی بسیار مغتنم برای بررسی نظرگاه‌های مکتب بازگشت است. تذکره آتشکده سند تلاش برای پاک‌سازی شاعران بزرگ و مشهور و محبوب سبک هندی مثل صائب و کلیم است.

آذر همچنین در میان اشعارش نیز که همه در استقبال شاعران پیش‌سبک هندی است، به اشاراتی در این ابواب پرداخته است؛ خصوصاً آخوانیه‌ها و شعرهای طرحی که با دوستان هم‌انجمنی‌اش مثل هاتف سروده است (نک: بخش ۴ از مقاله: جایگاه ادبی آذر). به هر تقدیر نقش آذر در تغییر مسیر جریان ادبی پرگستره و دیرپای سبک هندی غیرقابل انکار است و این نکته را از فحواي سخن دیگر تذکره‌نویس این عهد-واله - نیز می‌توان فهمید خوشبختانه، بنا به مستندنگاری‌های مغتنمی که او از زندگی خود و معاصرانش در آثارش به جا گذاشته و نیز سایر منابع هم‌عصر شعری و تاریخی، می‌توان به تحلیل درست‌تری از نظرات او و هم‌فکرانش در ایجاد چنین حرکت جریان‌سازی دست یافت.

۱-۱. پیشینه پژوهش

در باب آذر و آثار او، صرف‌نظر از مطالب ناپسند و پراکنده مندرج در مقالات و کتاب‌های تاریخ ادبی، تحقیقات مستقل بسیار اندکی در قالب مقدمه دیوان و چند مدخل دانشنامه‌ای مختصر وجود دارد که در ذیل به شرح و نقد آن می‌پردازیم:

۱. غلامحسین بیگدلی که خود از طایفه بیگدلی است، در مقدمه دیوان آذر بیگدلی که با حسن سادات‌ناصری تصحیح کرده است و هم در دو جلد تاریخ بیگدلی بیش از همه در باب زندگی آذر و خصوصاً خاندان او نوشته است. البته در چند مورد تاریخی مرتکب اشتباه شده است (نک: بخش ۳ از مقاله: احوال آذر).

۲. میرهاشم محدث در مقدمه کوتاهی که بر تصحیح نیمه دوم تذکره آتشکده نوشته، ضمن اعتراض به سکوت اغلب تحقیقات علمی در خصوص تذکره آتشکده، اطلاعاتی درباره استخراج بعضی نظرات ادبی آذر در باب شاعران به دست می‌دهد؛ مقدمه مختصر او هم‌چنین بر مقدمه‌های شهیدی بر چاپ عکسی آتشکده و مقدمه مختصر موکول به فردای سادات‌ناصری بر تصحیح نیمه اول آتشکده ترجیح دارد.

۳. محسن ذاکرالحسینی (۱۳۸۴، ج ۱: ۳۲-۳۴) با آنکه در تنگنای محدودیت مقاله‌های دانشنامه‌ای بوده است، در بین همه محققان پیشین بیشترین مطالب را در باب احوال و آثار آذر آورده است و هرچند در تتبع خود بیشتر به متون و تحقیقات دیگران اتکا داشته تا آثار آذر، مفیدترین مقاله علمی را در این باره نوشته است. این اهمیت خصوصاً در قیاس با مقاله بسیار مختصر جعفر شعار در دایرةالمعارف بزرگ اسلامی بیشتر به چشم می‌خورد.

۱-۲. نقد منابع

همان‌طور که گفتیم اگر از اشعار اخوانی و بعضی اطلاعات تاریخی و ماده‌تاریخ‌های مندرج در اشعار معاصران و معاشران آذر که اتفاقاً گاه مثل ماده‌تاریخ ازدواج آذر (۱۱۶۷) سروده صباحی بیدگلی بگذریم (آذر بیگدلی، ۱۳۶۶: صد)، تذکره‌های قابل ارجاع از قرار ذیل اند:

۱. تذکره ریاض الشعر: علی‌قلی والّه داغستانی این تذکره عمومی را که به قول گلچین معانی (گلچین معانی، ۱۳۶۳، ج ۱: ۶۵۰) تلخیص منتحلی از عرفات العاشقین است، در ۱۱۶۱ فراهم آورده است. طبیعی است که این تذکره نظر به انتقادی بودن آن و اشتغال بر احوال معاصران نویسنده، خالی از امتیازاتی نیست؛ چنانکه قدیمی‌ترین اشاره به شاعری و احوالات کینه‌جویانه او به شعر سبک هندی را در این اثر می‌توان دید.

۲. تذکره آتشکده: این تذکره عمومی با توجه به بخش معاصر آن، یک تاریخ‌تذکره است و مهم‌ترین اثر آذر به شمار می‌رود که در ۱۱۹۳ به پایان رسیده است و اصیل‌ترین و کهن‌ترین منبع اطلاعات زندگی آذر محسوب می‌شود. مؤلف صرف نظر از این که در آخر کتابش به بیان احوال خود می‌پردازد، در ضمن شرح احوال معاصرانش نیز اطلاعات ذی‌قیمتی در خصوص مناسبات خود با آن‌ها آورده است. این اطلاعات، محتوای اصلی تمام منابع پس از آتشکده را در بر می‌گیرد. آذر بنا به اشعار ماده‌تاریخی و نیز اشعار اخوانی‌اش، اشارات مهمی به زندگی خود و نزدیکان و دوستانش کرده است؛ هم‌چنان‌که دوستان شاعر او هم مانند صباحی در دیوان خود چنین اشارات مغتنمی دارند.

۳. گلشن مراد: نوشته میرزا ابوالحسن غفاری کاشانی که سه سال پس از مرگ آذر آغاز تألیف یافته و تا هشت سال بعد -۱۲۰۶- هم‌چنان تکمیل می‌شده است، اهم مطالبش برگرفته از آتشکده است و تنها یک جا در گزارش زلزله کاشان به نام برادرزاده آذر اشاره می‌کند که همراه دیگر منسوبانش در زلزله جان سپرده است.

۴. تحفة العالم و ذیل التحفة: نوشته میرعبداللطیف خان شوشتری که در ۱۲۱۶ تألیف شده است. ضمن اینکه بر سر اصالت و درستی این کتاب تردید بسیاری است (کسروی، ۱۳۳۵: ۲۲۳ تا ۲۲۸) باید گفت که جز اشاره به مناعت‌طبع و بلندی جایگاه شاعری او نزد معاصرانش مطلب تازه‌ای ندارد.

۵. تجربه‌الاحرار و تسلیة‌الابرار: تاریخ‌تذکره‌ای مصنوع که در ۱۲۲۸ تألیف شده است. همین انشاپردازی موجب شده که در شرح احوال آذر به سیاق منابع

پیشین جز همان اطلاعات آتشکده آگاهی خاصی نداشته باشد و به بهانه ذکر مهاجرت او از اصفهان، شواهد بسیاری از اشعار او در طعن به حاجی محمد رنای بیورد. او همین مطالب و حتی شواهد را کمی موجزتر در تذکره مصنوع عصری اش - نگارستان دارا- آورده است، با این تفاوت که در این جا تاریخ فوت آذر را یک سال دیرتر نقل کرده است، یعنی ۱۱۹۶ (شفیعیون، ۱۳۹۳: ۹۳).

۶. تذکره اختر: تذکره‌ای عصری، تألیف ۱۲۳۲ که شامل شاعران عصر کریم‌خانی تا اواسط دوره فتحعلی شاه است. در مورد آذر تنها حاوی این نکته است که مثنوی‌ای به نام گنجینه را به تقلید از بوستان به او نسبت می‌دهد و ضمناً به دفن وی در حرم حضرت معصومه اشاره می‌کند. مطالب همین کتاب بعدها عیناً در انجمن خاقان که در واقع تذکره‌ای ذیلی است، آمده است. جالب آن که او عبارت اختر را در معرفی گنجینه آذر- «کتابی دارد مسمی به گنجینه، الحق گنجینه‌ای است لالی منظومه»- به اشتباه، گنجینه‌الحق خوانده است.

۷. سفینه‌المحمود: تذکره عصری مصنوع نوشته محمود میرزا قاجار به سال ۱۲۴۰ که تنها حاوی دو نکته متمایز است: یکی سی سال طول تألیف آتشکده و دیگر اقتدار یا به قول او «مطاعت» غربی که بین خاص و عام داشته است.

همین دو قول او را در مجمع‌الفصحا تکرار کرده و گفته است که بازگشت ادبی به پیشنهاد او بوده است.

۸. آفتاب عالم‌تاب: تذکره عمومی متأخر، تألیف اختر هوگلی در ۱۲۶۹ که خالی از اقوال شاذ و مشکوک نیست؛ چنانکه تخلص «محروم» را که هیچ منبعی متذکر آن نشده، به آذر نسبت داده و چنین افسانه بافته که: «در هنگامی که هنوز از طرف گلستانش سبزه تر ندیده بود [...] تخلص خود محروم می‌کرد و در اصفهان شاعری از نیازمندان آذر بود که فاسق تخلص داشت. روزی میرزا آذر از بازار اصفهان می‌گذشت و این فاسق هم به اندک تفاوت از عقب او می‌رفت. بازاریان با هم گفتند، ببینید فاسق محروم می‌رود و او این کلام را به گوش خود شنید، از آن پس تخلص خود آذر قرار داد» (اختر هوگلی، ۱۳۹۲، ج ۱: ۱۱۰).

مابقی تذکره‌ها و متون، مطلب تازه‌تر و خاصی ندارند و چنان که گفتیم در میان تحقیقات نیز نکته بدیعی به چشم نمی‌خورد. تنها می‌توان به این نکته اشاره کرد که در باب محل فوت وی، بعضی اصفهان‌پژوهان مانند مصلح‌الدین مهدوی در تذکره‌القبور مدعی شده‌اند که او نیز مانند صائب در همان باغ خود در اصفهان مدفون شده است.

۲. خاندان آذر از عصر تیموری تا جمهوری اسلامی

طایفه بیگدلی یکی از طوایف بیست و دوگانه غز به شمار می‌آیند (پورصفر قصابی نژاد، ۱۳۷۵، ج ۱: ۲۵۹). نسب اینان به چندین واسطه به بیگدل و از او به چند واسطه به فرمانروای ترکستان متحد، یعنی اوغوزخان می‌رسد (آذر بیگدلی، ۱۳۷۸: ۴۵۹). طایفه بیگدلی از قرن پنجم طی مراحل و به تدریج از شرق به غرب کوچانده شده‌اند تا آنکه برخی از اینان در شام مقیم شدند و تیمور آنها را تحت فرمان به ترکستان کوچانید. این طایفه در سر راه ایران به وساطت خواجه‌علی سیاه‌پوش، نوه شیخ صفی‌الدین اردبیلی، آزاد شدند و در اردبیل مقیم گشتند و جزو مریدان این خاندان شدند؛ به طوری که بعدها یکی از هفت دسته ترکمانان قزلباش به شمار آمدند و می‌توان آن‌ها را بیگدلی شاملو هم خواند (همان: ۴۰۰). این طایفه از زمان شاه اسماعیل اول تا دوره نادرشاه و کریم‌خان زند در مناصب مختلف مهم از خدمات لشکری تا دفتری حضور داشته‌اند. زینال اول جد اعلا بیگدلی‌ها، سپهسالار شاه اسماعیل و فرزندش زینال دوم هم سپهسالار ایران در زمان شاه عباس صفوی بوده است (پورصفر قصابی نژاد، ۱۳۷۵، ج ۱: ۲۶۰).

بسیاری از عموها و دایی‌های آذر و حتی فرزندان آن‌ها در بدنهٔ حاکمیت از صفویه تا قاجار حضور داشته‌اند. افزون بر محمدزمان خان بیگدلی، عموی آذر که سپهسالار خراسان در عصر شاه سلطان حسین بود (آذر بیگدلی، ۱۳۷۸: ۵۵۶)، باید به ولی‌محمدخان بیگدلی، عموی آذر اشاره کرد که در شاعری هم دستی داشت و «مسرور» تخلص می‌کرد. مسرور پیش از آقاخان، حاکم لار بوده است و در ۱۱۴۶ توسط اشرار به قتل می‌رسد (همان: ۶۳۷). جز او که یک بار در ۱۱۴۳ سفیر نادر در روم بوده، برادر دیگرش، مصطفی‌خان هم در ۱۱۵۹ در مقام سفیر به روم رفته است (همان: ۴۶۴ تا ۴۶۸). عبدالغفار سلطانی و محمدزمان‌خان نیز از پسرعموهای آذر بوده‌اند که به حکم کریم‌خان زند به عنوان سفیر به گرجستان رفتند (همان: ۴۸۱). در کل باید گفت که این خاندان خصوصاً در عصر کریم‌خان بسیار محترم بودند و خان زند پیش از به قدرت رسیدن مورد حمایت و لطف این خاندان بوده است؛ از همین روست که از خون مصطفی‌خان، عموی آذر با وجود همدستی‌اش با علیمردان بختیاری می‌گذرد (همان: ۴۷۹).

دایی‌های آذر نیز در بدنهٔ حکومت همیشه نفوذ داشته‌اند. رضاقلی‌خان با وجود آنکه سفارت نادر به روم را داشت، بعدتر مورد بدگمانی نادر قرار گرفت و به فرمان او کشته شد (همان: ۴۶۵) و به سرنوشت برادر دیگرش محمدقلی‌خان گرفتار آمد که به فرمان اشرف افغان کشته شد (همان: ۴۶۲). مهدی‌قلی‌خان بیگدلی، پسر دایی آذر، نیز کسی بود که به دستور نادر بقعهٔ نجف را مرمت کرد (همان: ۴۶۹). آقاسی‌خان عبدالوی بیگدلی، دیگر پسر دایی آذر، موفق شد موافقت کریم‌خان را برای ادامهٔ ادارهٔ حکومت موروثی خاندان خود در همدان کسب کند (همان: ۴۷۵).

۳. احوال آذر و خانوادهٔ او

پدر آذر، حیدر ملقب به آقاخان، فرزند زینال سوم، میر دیوانی شاه سلیمان (واعظ قزوینی، ۱۳۵۹: ۶۰۱) و مادرش دختر میرزا محمد مؤمن‌خان اعتمادالدوله (م ۱۱۱۶) وزیر شاه سلطان حسین صفوی است (آذر بیگدلی، ۱۳۳۶، ج ۱: ۵۱). تولد آذر مصادف با حملهٔ خانمان‌سوز محمود میرویس غلجایی افغان به اصفهان بوده است؛ بنابراین آقاخان، خانوادهٔ خود را برای مدت چهارده سال به قم می‌برد (آذر بیگدلی، ۱۳۷۸: ۷۱۹). سپس او که حکومت شیروانات را نیز در پروردهٔ خدمات خویش داشته است (همان: ۴۶۶)، در ۱۱۴۸ به حکم نادرشاه به حکومت لار و بندر عباس منصوب می‌شود. آقاخان برای انجام این مأموریت خانواده‌اش را به همراه خود از قم به شیراز می‌برد؛ ولی هنوز دو سال نگذشته، در حوالی بندر عباس فوت می‌کند (همان و ۷۱۹). غلامحسین بیگدلی (۱۳۷۴: ۱۲) نوشته است که او به دست یاغیان کشته شده است؛ این ادعا احتمالاً ناشی از اشتباه گرفتن آقاخان با برادر او ولی‌محمدخان است. پس از این واقعه، حاجی محمودبیک، برادر آقاخان، آذر را به همراه خود به سفری یک ساله می‌برد. آن‌ها از طریق عراق و شام به سفر حج می‌روند (آذر بیگدلی، ۱۳۷۸: ۷۲۰). از این رو آذر در عنفوان جوانی، حدود هفده -هجده سالگی، ملقب به «حاجی لطف‌علی بیک» می‌گردد (هدایت، ۱۳۸۲، ج ۲: ۲۳۲). آذر پس از حج به زیارت عتبات و از آنجا هم به فارس و عراق عجم رفته و در نهایت بعد از یک سال به همراهی برادران و دوستانش راهی مشهدالرضا می‌شود (آذر بیگدلی، ۱۳۷۸: ۷۲۰) و از آنجا به اردوی نادرشاه که تازه از فتح هندوستان و توران به مشهد بازگشته بوده، می‌پیوندد. آذر به همراه اردوی شاهی از مشهد به مازندران و سپس به آذربایجان می‌رود و در آخر به قصد سکونت راهی اصفهان «وطن آباء و اجدادی» خود می‌شود (همان). پس از مرگ نادر، در خدمت جانشینانش از قبیل عادل‌شاه، ابراهیم‌شاه، شاه سلیمان دوم و شاه اسماعیل سوم وارد می‌شود (همان) و از اصفهان و دوستانش به دور می‌افتد؛ چنان‌که این دوری بر آنها نیز گران می‌آمده و او را پیوسته به کناره گرفتن از شغل دیوانی و مأموریت‌های دور از وطن و بازگشت به شهر خویش و مشغول شدن به آبادانی املاک موروثی نصیحت می‌کردند:

مرا غریب پسندند و خود مقیم وطن	مرا اسیر گذارند و خود ز قید آزاد
فغان که سرزنشم نیز می‌کنند که من	پی گشایش دل رفته‌ام به سیر بلاد

(آذر بیگدلی، ۱۳۶۶: ۳۵)

این اشعار نشان می‌دهد که آذر از همین زمان به شعر می‌پرداخته است و با شاعران بزرگ اصفهان مثل مشتاق و هاتف، دوستی داشته و حتی به عضویت در انجمن مشتاق و نهضت بازگشت ادبی درآمده بوده است. به‌رحال آذر در دوران خدمات دیوانی‌اش مصائبی را پشت سر گذاشته که یکی از آن‌ها اسارت او در قم به دست سپاه عادل‌شاه بوده، وقتی داروغه دفتر دیوان ابراهیم‌شاه بوده است؛ هرچند که آن حبس بیش از یک روز طول نکشید (آذر بیگدلی، ۱۳۷۸: ۴۷۱). دیگر، فقدان دیوان هفت‌هزار بیتی شعرش در اصفهان (همان: ۷۲۰) و افتادن او در چنگ علی‌مردان بختیاری در حدود ۱۱۶۵ است که سپس در جنگ بازفت، از بختیاریان به دست کریم‌خان آزاد می‌شود و ملازم اردوی کریم‌خانی می‌گردد (همان: ۴۷۷). معلوم نیست که آذر چه وقت از این ملازمت سر باز زده است. تاریخ غلط ۱۱۸۸ هم که غلامحسین بیگدلی (آذر بیگدلی، ۱۳۶۶: سی و پنج) جلوی «سنه» در عبارت ناقص آذر بیگدلی آورده، اصلی ندارد و شاید ناشی از اشتباه ذهنی او با تاریخ هجرت آذر از اصفهان به قم باشد. با این همه از فحوای عبارت خود آذر پیداست که در آغاز سلطنت کریم‌خان و بریدن از دیوان، به زراعت در زمین‌های موروثی خود در قم و اصفهان پرداخته‌است؛ تجربه‌ای که به‌سبب سخت‌گیری‌های مالیاتی حاکم به شکست می‌انجامد و همه این‌ها را در شکواییه‌های منظوم او در خطاب به کریم‌خان و پسر او، ابوالفتح‌خان و وزیر او، میرزا جعفر می‌توان مشاهده کرد:

خدایگانا از راه لطف عام ایزد	سه‌چار مزرعه‌ام در قم و صفاهان داد
ولیکن از ستم آسمان در آن مدت	که داشتند رعایا ز جور سلطان داد،
نکستم و چو دل دشمن تو گشت خراب	کنون خدا چو تو را جل شانه این شان داد
کسی که قادر یک روزه قوت خویش نبود	کنون تواند یک ساله خرج دیوان داد؟

(آذر بیگدلی، ۱۳۶۶: ۴۶)

از آقاخان در منابع، جز آذر دو پسر با نام‌های صفی‌قلی بیگ و اسحق‌بیگ نشان هست که ظاهراً آذر پسر وسطی است؛ چنانکه اسحق‌بیگ را برادر کهنتر خود می‌نامد (همان: ۶۲۳). این هر دو برادر پیشتر از آذر از دنیا رفته‌اند که اولی طبق اشارات آذر در مرثیه سوزناک ترکیب‌بندش (آذر بیگدلی، ۱۳۶۶: ۳۳۲ تا ۳۳۷)، ظاهراً در اثر نزاع و حمله ناگهانی، به همراه یارانش کشته می‌شود:

ناگه درآمدند گروهی ز هر طرف	از کین کشیده خنجر بیداد از نیام
جمعی شهید گشته به ناحق در آن میان	زان‌ها یکی تو ای ز شهیدان تو را سلام

از همین شعر او می‌توان دریافت که وی در مقبره خانوادگی‌اش در آستانه حضرت معصومه دفن شده است:

روی زمین چو فتنه‌ی آخر زمان گرفت	جز قم مگر مقام اقامت نیافتی
جز آستان فاطمه فاطمی‌نسب	جای دگر برای شکایت نیافتی

اسحق‌بیگ که چون آذر شعر می‌گفته و عذری تخلص می‌کرده، نیز در ۱۱۸۵ یازده سال قبل از آذر فوت می‌کند.

آذر در ۱۱۶۷ ازدواج می‌کند و گویا از همین ازدواج صاحب سه فرزند می‌شود.^۱ ابراهیم و اسماعیل، فرزندان دوقلوی آذر در ۱۱۹۴ متولد شده‌اند (آذر بیگدلی، ۱۳۶۶: ۲۸۳)؛ اما در این میان حسین‌علی بیگ متخلص به شرر در منابع معروفیت دارد و می‌توان گفت پسر ارشد آذر است که مانند پدر به شاعری پرداخته و متخلص به شرر بوده است. البته چنین می‌نماید که این فرزند خلاف طبع پدر به طرز صائب علاقه‌مند بوده است (شرر بیگدلی، ۱۳۴۹: لا-مز و نز). از قرآینی می‌توان حدس زد که شرر متولد بین سال‌های ۱۱۸۴-۱۱۸۲ بوده است (شرر بیگدلی، ۱۳۴۹: مو) و نیز او را از ندیمان و ستایشگران فتح‌علی‌شاه و خصوصاً شاهزاده محمود میرزا برشمرده‌اند (همان: له). حاج محمد رشیدخان، پسر شرر متخلص به اخگر، در خوش‌نویسی

هم مرتبه والایی داشته است و از مستوفیان درجه اول دربار ناصرالدین‌شاه محسوب می‌شده است (همان: مز-نز؛ نیز بیگدلی، ۱۳۷۴: ۵۵۶-۵۵۰). پس از او حاج عبدالحسین‌خان و بعد حاج لطف‌علی‌خان و منوچهرخان، به ترتیب چند نسل از فرزندان آذرند. حاج لطف‌علی‌خان بیگدلی آذری (۱۳۶۰-۱۲۷۲) با وجود علاقه به شعر به امر قضا می‌پرداخت و شخصی وطن‌پرست بوده است (همان، ۵۷۸-۵۷۳). افزون بر اینان در دوره معاصر به دو شخص با نام‌های محمدعلی آذری بیگدلی صاحب دیوان شعری به نام آتشکده ثانی و یک فقیه با نام آیت‌الله شیخ احمد بیگدلی معروف به آذری قمی از هم‌مباحثه‌ای‌های شهید بهشتی هم برمی‌خوریم که این آخرین نامی آشنا در تاریخ انقلاب جمهوری است (همان: ۵۸۲ تا ۵۹۵). او از مؤسسان جامعه مدرسین است و در کنار روحانیون مطرح انقلابی سوابق مبارزاتی بسیاری از ۱۳۴۱ تا پیروزی انقلاب دارد. در بعد از انقلاب دادستان قم و نماینده دور دوم مجلس شورای اسلامی بوده است (همان جا). ضمناً در بین خاندان بیگدلی کسی با نام حاجی لطف‌علی‌خان آذری بیگدلی هم هست که ضمن شاعری از قاضیان عالی‌رتبه دادگستری بوده است (همان: ۵۷۳ تا ۵۷۸).

آذر در این سال‌ها، مانند سایر دوستان ادیب و شاعر و عالمش، از فضای بسیار خوب فرهنگی اصفهان تحت حکومت میرزا عبدالوهاب کلانتر برخوردار است؛ ولی با مرگ این حاکم (۱۱۸۵) و توأمان مرگ برادر کوچک‌تر شاعرش - اسحاق بیگ، متخلص به عذری - و قدرت گرفتن حاجی محمد رنانی، توسعه طلب سخت‌گیر بی‌عنایت به علم و فرهنگ و ادب، زندگی‌اش سخت می‌شود. شکایت‌ها و هجو و هزل‌ها هم راهی به دهی نمی‌برد (آذر بیگدلی، ۱۳۶۶: ۲۷۲ تا ۲۷۴) و نهایتاً در پی سفر یا هجرت اعتراضی جمعی از تاجران و صنعت‌گران و دیگر معاریف شهر به شیراز، در ۱۱۸۸ او نیز به همراه دیگر شاعران هم‌انجمنی اصفهان را ترک می‌کند. ظاهراً آذر با هاتف راهی قم^۲ می‌شود و رفیق اصفهانی با صهبای قمی راهی شیراز می‌گردد (مفتون دنبلی، ۱۳۵۰، ج ۱: ۲۷۰). اقامت آذر در قم هم چند سال بیشتر طول نمی‌کشد؛ به گونه‌ای که در ۱۱۹۲ به دعوت شاگردش، صباحی بیگدلی، به همراه هاتف اصفهانی به کاشان می‌رود. البته گروسی (۱۳۷۶: ۴۵۱) سفر آذر به کاشان را به دعوت حاکم آنجا، عبدالرزاق خان، عنوان کرده است. با این حال آوارگی‌ها و مصیبت‌های آذر پایانی ندارد؛ چنان‌که در همین سال کاشان دچار زلزله می‌شود و تعدادی از عزیزان دیگر آذر، مثل برادرزاده‌اش کاظم بیگ، به کام مرگ می‌روند (آذر بیگدلی، ۱۳۶۶: ۳۲۷ تا ۳۳۱؛ غفاری کاشانی، ۱۳۶۹: ۳۷۳). آذر در ۱۱۹۳ احتمالاً برای فرار از بخت بد و جست‌وجوی زندگی بهتر راهی شیراز می‌شود اما از بد حادثه در همان سال کریم‌خان فوت می‌کند. معلوم نیست که آیا در بازگشت از شیراز در اصفهان توقف کرده است یا خیر؛ ولی با توجه به قطعه ماده تاریخ بشارت تولد دو فرزندش، اسماعیل و ابراهیم در ۱۱۹۴ به صباحی و درخواست او برای سفر از کاشان به قم (آذر بیگدلی، ۱۳۶۶: ۱۲۰-۱۱۹)، چنین می‌توان گفت که آذر تا پایان عمر -۱۱۹۵- در قم ساکن بوده و همان جا به سال ۱۱۹۵ در مقبره خانوادگی‌اش، کنار حضرت معصومه (س) مدفون شده است (گرچی‌نژاد: ۱۳۴۳: ۱۷؛ آذر بیگدلی، ۱۳۶۶: پنجاه و چهار). هاتف اصفهانی (۱۳۹۵: بیست و پنج) دوست وی در مرثیه‌اش این تاریخ را چنین آورده است: «کلک هاتف از پی تاریخ سال رحلتش / زد رقم از بلبل گویای این باغ آه آه». هرچند برخی حدس می‌زنند که آذر در باغ خود معروف به تکیه آذر واقع در خیابانی که بعدها به نام او شد، فوت و دفن شده است (مهدوی، ۱۳۴۸: ۱۰). هم‌چنین با اتکا به شعری از آذر می‌توان گفت که او زمانی هم در باغ کاران زندگی می‌کرده است (آذر بیگدلی، ۱۳۶۶: ۵۰۶). شاعران بسیاری برای مرگ او ماده تاریخ ساختند که از این میان می‌توان به هاتف اصفهانی و صباحی بیگدلی اشاره کرد (همان: پنجاه و دو تا پنجاه و چهار).

۴. جایگاه ادبی آذر

آذر بیگدلی ظاهراً شاعری را آنقدر زود آغاز کرده بود که تا بیست‌وپنج سالگی شاعری قابل طرح در تذکره‌ای مانند ریاض‌الشعراي والہ داغستانی به شمار می‌رفت. اگر تخلص «محروم» را که قولی نامطمئن و افسانه‌ساز است (اختر هوگلی، ۱۳۹۲، ج ۱: ۱۰۹) برای آذر در نظر نگیریم، او سه بار برای خود تخلص انتخاب می‌کند: اول والہ، سپس نکهت و درنهایت آذر. این تخلص آخرین به قول کنایه‌آمیز والہ داغستانی «آبی به آتش بی انصافی‌ها

زد» (۱۳۸۴، ج ۱: ۳۰۸). والہ داغستانی به صراحت بر وجهه انقلابی بودن آذر در جریان مکتب موسوم به بازگشت تأکید می‌ورزد و وقتی می‌گوید «به سبب اقتضای زمان قدری شوخ و بی‌پروا واقع شده، چون جوان مستعدی است امید که حق تعالی اصلاح احوالش کند»، نشان از تلاش آذر و دیگر شاعران هم‌فکرش در انقلاب ادبی دوره زندیه دارد. هدایت (۱۳۸۲: ج ۲: ۲۳۲) رسماً آذر را به‌عنوان پیشنهاد دهنده پیروی از قدما در اصفهان و شیراز عنوان می‌کند؛ ولی خود آذر معتقد است که مشتاق اصفهانی «اساس شاعری متأخرین را از هم فرو ریخته، بنای نظم فصحای بلاغت‌شعار متقدمین را تجدید» کرده است.^۳ حتی همین انجمن معروف به مشتاق در واقع ظاهراً به حمایت میرزا عبدالوهاب کلانتر و در دستگاه او برگزار می‌شده است (مفتون دنبلی، ۱۳۵۰، ج ۱: ۲۴۲)؛ با این همه، چون مشتاق، سیادت و قیادت این گروه شاعران را بر عهده داشته و در این انجمن اشعار گذشتگان طرح می‌شده، به «انجمن مشتاق» معروف شده است. به نظر می‌رسد انگیزه اصلی تألیف آتشکده از همین انجمن در وجود آذر جرقه زده باشد و این که مشوق تألیف این اثر را میرزا عبدالوهاب دانسته‌اند، ریشه در همین واقعیت داشته‌است (گروسی، ۱۳۷۶: ۴۵۰). هدایت (۱۳۸۲، ج ۲: ۲۳۲) نیز ظاهراً به حسب ارادت آذر به کریم‌خان و ستایش ایام آرامش‌بخش سلطنت او، چنین ابراز داشته که آذر تذکره آتشکده را به نام کریم‌خان تألیف کرده است. به هر روی، آذر در جایی هم بیان می‌کند که چگونه هائف بر او تکلیف می‌کند تا به استقبال انوری قصیده بگوید:

سیداحمد	که	همه	عمر	مرا	بود	از	هم‌نفسان	جانی
در	صفاهان	که	فراموشش	باد	بلبل	ناطقه،		بال‌افشانی
نظم	از	نثر	نمی‌کردم	فرق	سخنم	را	لقب	هذیانی
ز	انوری	فارس	میدان	سخن	حاکم		محکمه‌ی	یونانی
این	قصیده	که	ز	روز اول	کس	نیاورده	مر	او را ثانی
خواند	و	بر	گفتن	من	حاش‌لله	ز		نافرمانی

(آذر بیگدلی، ۱۳۶۶: ۱۶۲)

به هر روی، نظر به جایگاه مهم ادبی آذر در بین شاعران آن عصر، می‌توان این شاعر را رهبر نهضت بازگشت ادبی دانست. این مرتبه به حدی بوده که او را گاه هم‌پایه انوری و فردوسی نهاده‌اند و حتی برتر از آن شاعران برشمرده‌اند (همان: نود). مهم‌تر از این، نظرات انتقادی صریح او در تذکره‌اش، به‌خصوص در باب سبک رایج آن روزگار و تلاشش برای تغییر ذائقه شعری از سبک هندی به همان طرز قدما، تذکره آتشکده را به‌عنوان یک تذکره میسوط، عمومی، اقلیم‌تدوین و انتقادی جلوه می‌دهد (شفیعیون، ۱۳۹۳: ۱۰۴). این تذکره، هم در انتخاب شواهد و هم در داوری‌هایش عملاً بیانیه مکتب بازگشت ادبی به‌شمار می‌آید و سند تلاش برای بازپس‌گیری جایگاه از شاعران بزرگ، مشهور و محبوب سبک هندی مثل صائب و کلیم^۴ است. عجیب آنکه او به شاعرانی مثل عرفی و زلالی خوانساری و ظهوری ترشیزی که در برخی جهات بسیار افراطی‌تر از صائب و کلیم بوده‌اند، نگاه مثبت‌تری دارد؛ خصوصاً در باب عرفی معتقد است که با وجود انحرافش از طرز قدما در قصیده‌گویی و اصرارش بر استعاره‌پردازی «بسیار خیالات خوب و عبارات مطلوب دارد» (همان: ۱۹۱؛ آذر بیگدلی، ۱۳۶۶: ۱۵۴) و نیز در شعرش چنین از او یاد کرده است:

وحید عصرم و چون عرفی این گواهم بس
که شرم این سخنم خوی ز چهره بیرون داد
(همان: ۳۵)

آذر به محتشم بسیار ارادت داشته است و حتی او را بر سلمان و ظهیر که قصاید بسیاری در استقبالشان گفته، ترجیح داده است و می‌گوید:

فقیرم و متزلزل ز محتشم چه کنم
توانم ار چه جواب ظهیر و سلمان داد
(همان: ۴۶)

او همچنین نظیری نیشابوری را که هم‌طرز صائب است، شاعری بی‌نظیر و دارای طبع خوش می‌خواند (آذر بیگدلی، ۱۳۳۸، ج ۲: ۷۱۵-۷۱۴). در هر صورت شاید همین وجه انتقادی است که این اثر او را در بین تذکرها شاخص کرده است؛ وگرنه حتی در تدوین اقلیمی و انتخاب بسیاری از شواهد شعری قدما این اثر او را، عملاً رونویس زندانه‌ای از تذکره تقی کاشی دانسته‌اند^۶ (گلچین معانی، ۱۳۶۳: ج ۱: ۴). تذکره‌ای که گویا آذر از ابراز نامش هم در این اثر ابا کرده باشد؛ در حالی که چندین جا به تذکره هفت اقلیم به عنوان مرجعش اشاره کرده است (آذر بیگدلی، ۱۳۷۸: ۴۲۰). به هر حال اطلاعات عصری این تذکره مانند هر تذکره عمومی بسیار ارزشمند است، آنجا که برای مثال از عاشق و حساسیت او نسبت به دخل دیگران در شعرش می‌گوید و یا از صهبا‌ی قمی به خاطر دخل در شعر دیگران انتقاد می‌کند و سرانجام این که به طور مشخص به دوستش صباحی اشاره می‌کند که از شاگردان خود اوست و تخلصش را خود آذر به وی داده است (همان: ۵۳۱، ۵۸۲ و ۵۹۱). در مجموع این عیب آشکاری است که او سهم عمده‌ای از شواهد اثر خود را به معاصران و دوستانش اختصاص داده است. البته این نگاه افراطی و تقریبی او در نقدهای زیبایی‌شناسانه طرزهای ادبی و شاعران و انتخاب شواهد از چشم ادیبان همان روزگار هم پنهان نمانده است و از همین روست که زنوزی (۱۴۰۲: ج ۲: ۶۴۰) گفته است: «در نقد و انتخاب و ترجیح و تفضیل اشعار شعرا افراط و تقریبی اتفاق افتاده است».

بسیاری از داوری‌های آذر در خصوص شعر و شاعران هم در این کتاب و هم بیرون از آن برای معاصرانش فصل الخطاب بوده است و به قول شوشتری (۱۳۶۳: ۱۹۷) «شعرای معاصر کلام خود به او عرضه و رد و قبول او را مسلم می‌داشته‌اند» و لزوماً هم تیغ انتقاد او تنها شاعران سبک هندی را هدف نمی‌گرفته و شاعرانی از میان قدما بوده‌اند برای مثال مجد همگر که به سبب داوری غلطش میان سعدی و امامی هروی مورد انتقاد آذر قرار گرفته است (آذر بیگدلی، ۱۳۳۸، ج ۲: ۷۵۵).

به هر حال آذر طبق قرائن مستندی^۷ تذکره آتشکده را به طور رسمی بین سال‌های ۱۱۷۴ تا ۱۱۹۳ نگاشته است و این قول که تألیف آن سی سال طول کشیده است، درست به نظر نمی‌رسد. این تذکره که شامل شرح حال و شواهد شعری ۸۵۰ شاعر ادب پارسی است، از باب تدوین و عنوان‌بندی نیز بر طبق اصول کتاب‌نگاری قدماست؛ به طوری که مناسب عنوان کتاب، فصول اثر در یک شعله و دو مجمره ترتیب یافته است. مجمره اول در ذکر احوال و اشعار شاعران پیشین است که مشتمل بر سه اخگر و هر اخگر حاوی چند شراره و هر شراره بعضاً به چند شعاع بخش می‌شود. این مجمره در پایان به بخش زنان شاعر با عنوان فروغ خاتمه می‌یابد. مجمره دوم که در ذکر احوال معاصران است نیز به دو پرتو تقسیم می‌شود. نکته عجیب در خصوص آتشکده، اثری با عنوان تذکره اسحق، برادر آذر است که در عمل منتخبات شعری آتشکده است (گلچین معانی، ۱۳۶۳: ج ۱: ۱۸۳)؛ این در حالی است که عذری هفت سال پیش از ختم تألیف آتشکده فوت شده است. اثری دیگر با عنوان دفتر نه آسمان در شرح حال معاصران او به آذر نسبت داده شده است (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳: ج ۲: ۴) که به گمان منتحبی از آتشکده است، حال چه آذر و چه کسی دیگر فراهم آورده باشد.

آذر در تمام انواع و یا بهتر بگوییم قالب‌های ادبی فارسی طبع‌آزمایی کرده است و هرچند قصاید او را که اغلب در پیروی از کمال اسماعیل، انوری و به خصوص ظهیر فاریابی است، بیشتر ستوده‌اند (گرچی‌نژاد، ۱۳۴۳: ۱؛ محمودمیرزا، ۱۳۴۶: ۱۳۳)؛ ترکیب‌بند رثائی و بعضاً قصایدی به استقبال از محتشم کاشانی، و ترجیع‌بند و غزلیات متعددی به پیروی از سعدی؛ ساقی‌نامه و مغنی‌نامه به تقلید از حافظ و نیز هجو و هزل‌های رکیک هم دارد (نک: آذر بیگدلی، ۱۳۶۶: ۲۷۶، ۲۸۸، ۳۱۱، ۳۱۸، ۳۴۴ تا ۳۴۶، ۳۵۱ تا ۳۴۶). جز این‌ها چندین قصیده منقبتی نیز در ستایش امام علی، امام رضا و امام قائم و نیز مواد التواریخی در موضوع بناهای شخصی، وقفی و مناسبات تاریخی مثل زادروز یا تخت‌نشینی دارد (همان: ۱۵۹، ۹۵، ۶۱، ۳۰۷، ۳۰۴، ۳۰۲، ۵۰۸). به طور کل دایره تقلید آذر از رودکی تا محتشم کاشانی است. هرچند مناعت طبع آذر را ستوده‌اند و مدحیه‌هایش نیز نسبت به شاعران بازگشتی پس از خود کاسه‌لیسانه نیست، ملتسماتی در موضوع عینک و کتاب و چیزهایی از این قبیل هم دارد که شاید برای طبع‌آزمایی بوده باشد (همان: ۵۰۸).

۲۸۷ و ۳۲۰). آذر اگرچه مانند شاعران قرن ششم و هشتم به لفظ و صنایع ادبی توجه دارد؛ ولی صنعت‌بازی و توجه محض به لفظ در شعر را مردود می‌داند و معتقد است که «هرگاه در شعر از ترکیب کلمات معنی مقصودی در نظر نباشد، گفتن این مقوله اشعار محتاج به فکر نیست، چه جای این که قابل تحسین باشد [...] بلی اگر ترکیب این الفاظ مخل معنی مقصود نشده، حاصلی داشته باشد، قابل تحسین است» (آذر بیگدلی، ۱۳۳۸، ج ۲: ۷۰۹ و نیز ج ۱: ۲۸۱)

منظومه یوسف و زلیخا مشهورترین و مفصل‌ترین مثنوی آذر است که ظاهراً جزو تلاش‌های نخستین او در شاعری است و این را بر مبنای خام‌طبعی سراینده گفته‌اند (گرچی‌نژاد، ۱۳۴۳: ۱۷). با وجود ادعای آماده به چاپ بودنش، هرگز به معرض دید نیامده است و جز پایان‌نامه‌های دانشجویی، صرفاً دسترسی ما به آن از طریق انتخاب خود آذر از آن در تذکره‌اش و نیز انتخاب خیامپور در کتابش است (کرمی و همکار، ۱۳۹۶: ۱۱۶). در کل باید گفت از آذر تا به امروز تنها دیوان او با تصحیح غلامحسین بیگدلی و سید حسن سادات ناصری در ۱۳۶۶ به چاپ رسیده است.

گنجینه نیز نظیره‌ای بر بوستان بوده و به یقین بخشی از همان مثنویات پراکنده است که در دیوان چاپی او آمده است و بسیاری از دیرباز گفته‌اند که از آن نشانه‌ای نیست. طبق گفته آذر این مثنوی به تشویق هاتف سروده شده است؛ آنجا که می‌گوید:

که از یک طرف هاتف آواز داد	دل رفته از من به من باز داد
بنال ای کهن بلبل بوستان	که چون گل گشاید گل بوستان
گر از نخل دانش ثمر بایدت	به بوستان سعدی گذر بایدت

(آذر بیگدلی، ۱۳۶۶: ۴۲۲-۴۲۱)

در همین مثنویات پراکنده پیوست، دیوان مثنوی‌های هم‌بحر با مثنوی مولوی (همان: ۴۷۷ تا ۴۸۳) و لیلی و مجنون نظامی (همان: ۵۰۰ تا ۵۰۵) و مناظره‌ای هزل‌آمیز در موضوع زن و زناشویی در بحر حدیقه (همان: ۴۵۳ تا ۴۵۶) و مثنوی ملمع ترکی-فارسی عاشقانه هزل‌آمیزی هم‌وزن مخزن‌الاسرار (همان: ۴۸۴ تا ۴۹۷) هم هست که این چند مثنوی، چه کامل چه ناقص، می‌تواند نشانگر تلاش او برای ادامه سنت خمسه‌گویی و سبعه‌سرایی باشد. البته مثنوی‌های کوتاهی در گونه ملتسمات و ماده‌تاریخ هم در این میان هست^۷ (همان: ۵۰۶ تا ۵۰۹).

۵. نتیجه‌گیری

در این مقاله کوشیده‌ایم با تمرکز موازی بر تحلیل محتوایی تذکره آتشکده و هم‌چنین بازسازی زندگی‌نامه‌ای آذر بیگدلی، نقش روشن و برجسته این شخصیت ادبی را در شکل‌دهی و تثبیت نهضت بازگشت در سده دوازدهم هجری بازسناسیم. یافته‌ها نشان می‌دهند که آذر را نمی‌توان تنها شاعری صاحب‌قریحه به شمار آورد. او بیش از هر شخص دیگری به عنوان نظریه‌پرداز عملی و جریان‌ساز عمل کرده است. این مهم را می‌توان در تذکره آتشکده به وضوح مشاهده کرد چراکه این اثر هم‌زمان سند نظری مکتب بازگشت و ابزاری عملی و تبلیغی برای پیش‌برد گرایش به معیارهای قدما بوده است. هرچند آتشکده در ساختار و گزینش تا حدودی پیرو تذکره‌های پیشین است، اما مؤلف کوشیده با گزینش‌های هدفمند و داوری‌های صریح، ذائقه شعری سبک هندی را محکوم کند. در سطح بازسازی زندگی‌نامه‌ای، شواهد و اشعار نشان می‌دهند که گرایش‌های انتقادی و گزینشی آذر را نمی‌توان تنها محصول ذوق فردی او دانست بلکه پیوندهای طایفه‌ای، موقعیت‌های دیوانی، تجربه هجرت و اسارت و نیز عضویت در شبکه‌های اجتماعی نظیر انجمن ادبی مشتاق نقش مهمی در شکل‌گیری مواضع او داشته‌اند.

این پژوهش همچنین بر ضرورت بازنگری در روش‌شناسی مطالعه تذکرها تأکید می‌کند. تذکرها هم منابع نظری و هم مدارک زیست‌نامه‌ای و شبکه‌ای‌اند؛ تحلیل صرف متن یا صرف زندگی‌نامه می‌تواند به صورت یک‌جانبه‌نگری منتهی شود. تلفیق روش‌های متن‌محور (برای بررسی ظرفیت‌های نظری و ادبی آشکده) و زندگی‌نامه‌نگاری انتقادی (برای آشکارسازی زمینه‌های اجتماعی، طایفه‌ای و وابستگی‌های شبکه‌ای مؤلف، کمک می‌کند تا هم کارکردهای ایده‌ای تذکرها و هم علل اجتماعی شکل‌گیری نقد ادبی آن دوره به صورت هم‌گون بازنمایی شوند.

جمع‌بندی نهایی این که آذر بیگدلی و آشکده‌اش نماد نوعی کنشگری ادبی‌اند که همزمان نظریه‌ساز و عمل‌گرایانه به شمار می‌روند. بازشناسی دقیق نقش آذر در مکتب بازگشت مستلزم پیوند میان تحلیل متون تذکره‌ای و بازخوانی زمینه‌های زیستی-اجتماعی است. تنها از رهگذر چنین تلفیقی است که می‌توان جایگاه حقیقی تذکرها را در تاریخ ادبیات و نیز چگونگی تأثیرگذاری کنشگران ادبی را بر تحولات ذائقه و معیارهای شعری آن عصر، به‌درستی بازنمایی کرد.

پی‌نوشت

۱. در دیوان ماده‌تاریخی در فوت دختر جوانی به نام کلثوم بر اثر بیماری در تاریخ ۱۱۹۲ دیده می‌شود. شاید بتوان حدس زد یا دخترش یا از خانواده او بوده است؛ به هر حال حسب سنت قدیم ابراز احساسات رسمی در باب زنان به‌آسانی نمی‌شده است. بر همین اساس این گمان مصحح دیوان آذر (۱۳۶۶: ص ۱) از ماده‌تاریخ صباحی در باب ازدواج آذر از نظر ما ساده‌انگاری است که نام همسر او طبق بیت ذیل زهره بوده است:

کَلک صَهبا بَهر تاریخش نوشت «زهره» آمد در کنار «مشتی»

این یعنی ۲۱۷ زهره را با ۹۵۰ مشت‌ری که هر دو مسعودند از نظر نجومی، جمع برنی تا تاریخ ۱۱۶۷ زمان ازدواج آذر به دست آید.

۲. آذر (۱۳۶۶: ۵۰) در یک قصیده اخوانی به بی‌خبر رفتن هانف به شیراز اشاره کرده و از او دوستانه ضمن ابراز دلتنگی شکایت می‌کند:

کشیدی به شیراز رخت از صفاهان ز احباب از پی جنود مجند

گزیدی سفر با رفیقان و رفتی به شیراز و از آذرت یاد نامد

مصحح دیوان هانف اصفهانی (۱۳۹۵: بیست) نیز چون از این شعر بی‌خبر بوده، گفته که هانف ظاهراً جز به کاشان و قم سفر نکرده است. اصلاً احتمال دارد که این سفر مربوط به همین هجرت علما و ادبا باشد. البته اگر بپذیریم آذر ماده تاریخ ساخت مسجد کریم‌خان در ۱۱۸۸ را حضوری ساخته می‌توان چنین نتیجه گرفت که آذر هم کمی بعدتر به شیراز رفته است و بعد بنا به قول مفتون دنبلی (همان: ۲۷۲) با هانف به قم رفته‌اند. مصحح دیوان هانف اصفهانی (۱۳۹۵: بیست) هم چون از این شعر بی‌خبر بوده، گفته که هانف ظاهراً جز به کاشان و قم سفر نکرده است.

۳. البته شاعرانی مانند شعله اصفهانی بوده‌اند که خود آذر (۱۳۷۸: ۵۲۰) معتقد بوده هیچ کس از هم‌عصران به اندازه او به طرز شاعران پیشین آشناتر نبوده است؛ ولی ظاهراً مانند مشتاق اهتمامی به جریان‌سازی و شاگردپروری در این خصوص نداشته است.

۴. آذر بیگدلی (۱۳۳۶: ج ۱: ۱۲۶ و ۱۲۵) معتقد است که بعد از صائب «مراتب سخنوری [...] که مبدع طریقه جدید ناپسندیده بود، هر روز در تنزل تا در این زمان بحمدالله [...] طریقه مخترعه ایشان بالکلیه مندرس و قانون متقدمین مجدد شد [...] با این خیالات سست سبب شهرت بی‌جای او گویا کمالات نفسانی اوست [...] یا ترتیب کوکب است». در مورد کلیم کاشانی هم معتقد است که مقبولیت شعرش در آن روزگار به سبب «شفقت پادشاه [شاه جهان]» بوده است (آذر بیگدلی، ۱۳۷۸: ۴۷).

۵. گلچین معانی، ۱۳۶۳: ج ۱: ۴. گلچین معانی (همان) به نسخه‌ای از خلاصه‌الشعار تقی کاشی اشاره می‌کند که پر از تصحیحات و اضافاتی به خط و امضای آذر است. وی (همان) با تطبیق عبارات آشکده با تذکره خلاصه‌الشعار و عرفات‌العاشقین به رونویسی گاه ناقص و اشتباه آذر از این منابع اشاره کرده و حتی گفته که آذر نام این اثر را از مثنوی آشکده آقاصادق تفرشی برداشته است.

۶. آذر (۱۳۷۸: ۴۸۲) با اشاره به اینکه هشت سال است از مرگ میرمهنا (۱۰۹۲) می‌گذرد، عملاً تاریخ ختم این کتاب را به ۱۱۹۳ می‌رساند.

۷. در بخش آخر دیوان حکایات مفصلی وجود دارد که به نظر همان حکایات برگرفته از نظیره بوستان (۵۱۱-۵۹۵) باشد.

منابع

- آذر بیگدلی، لطفعلی بیگ (۱۳۷۸) آتشکده آذر (نیمه دوم)، تصحیح میرهاشم محدث، تهران: امیرکبیر.
- آذر بیگدلی، لطفعلی بیگ (۱۳۳۷) آتشکده آذر، مقدمه و فهرست و تعلیقات سیدجعفر شهیدی، تهران: مؤسسه نشر کتاب.
- آذر بیگدلی، لطفعلی بیگ (۱۳۳۸ و ۱۳۳۶) آتشکده آذر (نیمه اول)، تصحیح حسن سادات ناصری، تهران: امیرکبیر.
- آذر بیگدلی، لطفعلی بیگ (۱۳۶۶) دیوان آذر بیگدلی، تصحیح سید حسن سادات ناصری و غلامحسین بیگدلی، تهران: جاویدان.
- آقابزرگ تهرانی (۱۴۰۳) الذریعة الی تصانیف الشیعة، گردآورنده احمد حسینی اشکوری، بیروت: دارالأضواء.
- اختر هوگلی، محمدصادق خان (۱۳۹۲) تذکرة آفتاب عالمتاب، تصحیح مرضیه بیک وردی، تهران: سفیر اردهال.
- بیگدلی، غلامحسین (۱۳۷۴) تاریخ بیگدلی شاملو، قم: آفرینش.
- پورصفر قصابی نژاد، علی (۱۳۷۵) «بیگدلی»، دانشنامه جهان اسلام، زیر نظر مصطفی میرسلیم، تهران: بنیاد دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، ص ۲۶۰-۲۵۹.
- ذاکراالحسینی، محسن (۱۳۸۴) «آذر بیگدلی (اصفهان)»، دانشنامه ادب فارسی، اسماعیل سعادت، تهران: فرهنگستان زبان و ادبیات فارسی.
- زنوزی، محمد حسن بن عبدالرسول (۱۴۰۲) ریاض الجنة، قم: نشر مورخ.
- شرر بیگدلی، حسین علی بیگ (۱۳۴۹) فغان دل، به کوشش شمس الدین محمدعلی مجاهدی، قم: دارالعلم.
- شفیعون، سعید (۱۳۹۳) «گذری دیگرگون بر تذکرةهای ادبی»، فنون ادبی، س ۶، پاییز و زمستان، ص ۸۵-۱۰۴.
- شوشتری، میرعبداللطیف خان (۱۳۶۳) تحفة العالم و ذیل التحفة، به اهتمام ص.موحد، تهران: طهوری.
- غفاری کاشانی، ابوالحسن (۱۳۶۹) گلشن مراد، تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد، تهران: زرین.
- کرمی، محمدحسین و اکبر رستمی نژاد (۱۳۹۶) «معرفی منظومه یوسف و زلیخای آذر بیگدلی»، بهار ادب، ش ۳۶، ص ۱۳۵-۱۱۵.
- کسروی، احمد (۱۳۳۵) چهل مقاله کسروی، تهران: کتابفروشی طهوری.
- گرچی نژاد، احمدخان (۱۳۴۳) تذکرة اختر، تصحیح عبدالرسول خیامپور، تبریز: شرکت سهامی چاپ کتاب آذربایجان.
- گروسی، فاضل خان (۱۳۷۶) انجمن خاقان، تهران: روزنه.
- گلچین معانی، احمد (۱۳۶۳) تاریخ تذکرةهای فارسی، تهران: کتابخانه سنایی.
- محمودمیرزا قاجار (۱۳۴۶) سفینه المحمود، تصحیح عبدالرسول خیامپور، تبریز: مؤسسه تاریخ و فرهنگ.
- مفتون دنبلی (۱۳۵۰) تجربه الاحرار و تسلية الابرار، تصحیح عبدالرسول خیامپور، تبریز: مؤسسه تاریخ و فرهنگ.
- مهدوی، سیدمصلح الدین (۱۳۴۸) تذکرة القبور، اصفهان: کتابفروشی ثقی.
- واعظ قزوینی (۱۳۵۹) دیوان ملامحمدرفیع واعظ قزوینی، تصحیح سیدحسن سادات ناصری، تهران: علمی.
- واله داغستانی، علیقلی (۱۳۸۴) ریاض الشعراء، تصحیح محسن ناجی نصرآبادی، تهران: اساطیر.
- هاتف اصفهانی، سیداحمد (۱۳۹۵) دیوان هاتف اصفهانی، تصحیح وجیهه ربیعی، تهران: میراث مکتوب.
- هدایت، رضاقلی خان (۱۳۸۲) مجمع الفصحا، تصحیح مظاهر مصفا، تهران: امیرکبیر.

References

- Agha Bozorg Tehrani. (1983). *Al-Dharī'a ilā Taṣānīf al-Shī'a* (A. Hosseini Ashkevari, ed.). Beirut: Dar al-Adwa. [In Arabic]

- Akhtar Hoghli, M. S. K. (2013). *Tazkere-ye Āftāb-e 'Ālamtāb* (M. Beykverdi, ed.). Tehran: Safir-e Ardehal. [In Persian]
- Azar Bigdeli, L. A. B. (1958). *Ātashkadeh-ye Āzar* (S. J. Shahidi, ed.). Tehran: Book Publishing Institute. [In Persian]
- Azar Bigdeli, L. A. B. (1959–1960). *Ātashkadeh-ye Āzar (First Half)* (H. S. Naseri, ed.). Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Azar Bigdeli, L. A. B. (1987). *Divan-e Āzar Bigdeli* (S. H. S. Naseri and G. Bigdeli, eds.). Tehran: Javidan. [In Persian]
- Azar Bigdeli, L. A. B. (1999). *Ātashkadeh-ye Āzar (Second Half)* (M. H. Mohaddes, ed.). Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Bigdeli, G. (1995). *Tārikh-e Bigdeli-ye Shāmlu*. Qom: Afarinesh. [In Persian]
- Garrusi, F. K. (1997). *Anjoman-e Khāqān*, Tehran: Rozaneh. [In Persian]
- Ghaffari Kashani, A. (1990). *Golshan-e Morād* (G. Tabatabai Majd, ed.). Tehran: Zarrin. [In Persian]
- Golchin Ma'ani, A. (1984). *Tārikh-e Tazkirehā-ye Fārsi*, Tehran: Sanaei Library. [In Persian]
- Gorji Nezhad, A. K. (1964). *Tazkira-ye Akhtar* (A. al-R. Khayyam Pour, ed.). Tabriz: Azerbaijan Book Printing Joint Stock Company. [In Persian]
- Hatef Esfahani, S. A. (2016). *Divan-e Hatef Esfahani* (V. Rabiei, ed.). Tehran: Miras-e Maktoob. [In Persian]
- Hedayat, R. Q. K. (2003). *Majma' al-Foṣaḥā* (M. Mosaffa, ed.). Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Karami, M. H. and Rostami Nezhad, A. (2017). "Introducing Azar Bigdeli's Masnavi of Yusuf and Zuleikha". *Bahar-e Adab*, (36): 115–135. [In Persian]
- Kasravi, A. (1956). *Chehel Maqāle-ye Kasravi*. Tehran: Tahuri Bookstore. [In Persian]
- Maftun Danbali. (1971). *Tajrebat al-Ahrār va Tasliyat al-Abrār* (A. al-R. Khayyam Pour, ed.). Tabriz: Institute of History and Culture. [In Persian]
- Mahdavi, S. M. al-D. (1969). *Tazkira-ye al-Qobur*. Isfahan: Saqafi Bookstore. [In Persian]
- Mahmud Mirza Qajar. (1967). *Safinat al-Mahmud* (A. al-R. Khayyam Pour, ed.). Tabriz: Institute of History and Culture. [In Persian]
- Mohammad Rafi' Vaez Qazvini. (1980). *Divan-e Mollā Mohammad Rafi' Vaez Qazvini* (S. H. Sadat Naseri, ed.). Tehran: Elmi. [In Persian]
- Poursafar Ghasabi Nezhad, A. (1996). "Bigdeli". In M. Mirsalim. (ed.). *Encyclopedia of the Islamic World*. Tehran: The Great Islamic Encyclopedia Foundation: 259–260. [In Persian]
- Shafieion, S. (2014). "Another Look at Literary Tazkiras". *Fonun-e Adabi*, Vol. 6, Autumn and Winter: 85–104. [In Persian]
- Sharar Bigdeli, H. A. B. (1970). *Faghān-e Del* (S. al-D. M. A. Mojtahedi, ed.). Qom: Dar al-Elm. [In Persian]
- Shushtari, M. A. al-L. K. (1984). *Tohfat al-'Ālam va Zeyl al-Tohfat* (S. Movahed, ed.). Tehran: Tahuri. [In Persian]

Valeh Daghestani, A. Q. (2005). *Riyāz al-Sho‘arā* (M. Naji Nasrabadi, ed.). Tehran: Asatir. [In Persian]

Zonuzi, M. H. ibn A. al-R. (2024). *Riyāz al-Janna*. Qom: Nashr-e Mourakh. [In Persian]